

اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال نوزدهم، شماره ۷۹، پاییز ۱۳۹۱

## بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی، انسانی و فیزیکی با ارزش محصولات کشاورزی و دامی در بخش روستایی استان اصفهان

دکتر غلامرضا غفاری\*، مجتبی پالوج\*\*

تاریخ دریافت: ۹۰/۱/۲۷ تاریخ پذیرش: ۹۰/۱۰/۲۰

### چکیده

در فرایند رشد و تحولات جوامع انسانی، شکل‌های مختلف سرمایه نقش و سهم دارد که در این مقاله رابطه بین سرمایه اجتماعی، انسانی و فیزیکی با ارزش محصولات کشاورزی و دامی در بخش روستایی استان اصفهان بررسی شده است. در این راستا مقاله حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا تغییر در سه شکل سرمایه اجتماعی، انسانی و فیزیکی موجب تغییر در ارزش محصولات کشاورزی و دامی می‌شود؟

داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز مطالعه با روش پیمایشی و تکمیل پرسشنامه از نمونه‌ای به حجم ۷۳۷ نفر از روستاهای استان اصفهان که به شیوه چندمرحله‌ای و تصادفی در نیمه دوم سال

---

\* دانشیار گروه برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

\*\* مدیر گروه پژوهشی توسعه روستایی و نظام‌های بهره‌برداری مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی و پژوهشگر دانشگاه عالی دفاع ملی

e-mail: mpaluj1404@gmail.com

۱۳۸۸ انتخاب شده‌اند، جمع آوری و برای تحلیل مدل تحقیق، از تکنیک تحلیل رگرسیونی استفاده شده است. سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی به عنوان متغیرهای مستقل مدل و ارزش کل محصولات کشاورزی و دامی نیز به عنوان متغیر وابسته مدل در نظر گرفته شدند. مجذور ضریب همبستگی چندگانه معادله ( $\bar{R}^2$ ) برابر با ۰/۲۷ است که نشان می‌دهد ۲۷ درصد واریانس متغیر وابسته را متغیرهای سرمایه فیزیکی، اجتماعی و انسانی تبیین می‌کنند. ۷۳ درصد باقیمانده نیز به وسیله عوامل و متغیرهای دیگر تبیین می‌شود. در بین متغیرهای معادله، متغیر سرمایه فیزیکی نقش اول را دارد و دو متغیر سرمایه اجتماعی و انسانی به ترتیب در مراتب بعدی قرار دارند.

طبقه‌بندی JEL: Z13, R10, O15, O18

#### کلیدواژه‌ها:

سرمایه اجتماعی، سرمایه فیزیکی، سرمایه انسانی، کشاورزی، دامی، اصفهان

#### مقدمه

در چند دهه اخیر در کنار بیان سهم و نقش برخورداری جوامع از موهبت‌های طبیعی (منابع طبیعی)، سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی در فرایند توسعه، از نقش و جایگاه سرمایه جدیدی تحت عنوان سرمایه اجتماعی نیز یاد می‌شود؛ سرمایه‌ای که نقش تسهیل‌کننده در فعالیتهای توسعه‌ای در مقیاسهای خرد، میانی و کلان دارد. این تأثیر و نقش آفرینی موجب شده است اسناد توسعه‌ای که به نوعی جهت‌دهنده و راهنمای برنامه‌های توسعه‌ای می‌باشند نیز سازه سرمایه اجتماعی را مورد توجه قرار دهند به گونه‌ای که در سند ۲۰ ساله چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران (که پشتوانه و راهنمای برنامه‌های توسعه‌ای ایران تا افق ۱۴۰۴ می‌باشد) بر نقش و سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی تأکید شده است؛ چرا که

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

روابط انسانها با یکدیگر، به عنوان افراد انسانی، همواره موضوع بسیار مهمی برای آنها بوده است. از دیدگاه جامعه‌شناختی می‌توان گفت که ما تا اندازه‌ای به واسطه کسانی که می‌شناسیم، تعریف می‌شویم. با این حال به صورت گسترده‌تر می‌توان گفت که پیوستگی‌های بین افراد، نقش محوری در ساختن اجتماعی بزرگتر دارند. در واقع سرمایه اجتماعی به مثابه چسبی است که موجب به هم پیوستگی اجتماعی می‌شود. به نظر اقتصاددانان، مهمترین نقش سرمایه اجتماعی در توسعه، نقشی است که این سرمایه در کاهش هزینه‌های معاملاتی دارد (Stiglitz, 2000, 62; North, 1995). هزینه‌های معاملاتی مربوط به هزینه‌های برقراری تعامل و رابطه بین کنشگران اجتماعی می‌شود. هنگامی که هزینه‌های معاملاتی در سطح بالایی قرار دارد، امکان تبادل و کنش اقتصادی در سطح پایینی قرار خواهد داشت. با افزایش سرمایه اجتماعی، از میزان هزینه‌های معاملاتی کاسته می‌شود و کنشهای اجتماعی و اقتصادی رونق بیشتری می‌گیرد.

به نظر جانانان ترنر، توجه به سرمایه اجتماعی، مباحث توسعه را از مدل‌های صرف اقتصادی، که معطوف به رشد اقتصادی و افزایش تولید ناخالص ملی است، فراتر خواهد برد و آن را به مؤلفه‌هایی چون نظام شبکه‌ها و ساختارهای اجتماعی و نیز ارزش و هنجارهای حاکم بر این شبکه‌ها و ساختارها نزدیک خواهد کرد (Turner, 2000). سرمایه اجتماعی بازده سرمایه‌گذاری فیزیکی و انسانی را افزایش می‌دهد (Coleman, 1988)؛ به عبارت دیگر، فقط داده‌ای نیست که وارد تابع تولید می‌شود بلکه یک عامل تسهیل‌کننده در تابع تولید است. سرمایه اجتماعی به روان‌سازی کنشهای اقتصادی و اجتماعی و کاهش هزینه‌های معاملاتی و تعارضهای اجتماعی کمک می‌کند. ویژگی مشترک سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی این است که آنها به طور همزمان یک کالای مصرفی و سرمایه‌ای هستند. تفاوت اصلی بین این دو سرمایه در این است که سرمایه انسانی می‌تواند در یک فرد ذخیره شود و تجلی پیدا کند و همچنین مورد استفاده فرد بدون توجه به دیگران قرار گیرد، درحالی که سرمایه اجتماعی، مورد نیاز گروهی از مردم است که بقا و پایداری‌شان در گرو ذخیره‌ای از سرمایه اجتماعی

جهت تعاون، همکاری و زیست جمعی می‌باشد. سرمایه اجتماعی سازه‌ای است که صفت اجتماعات، جوامع و نیز بخشهای مربوط به هر جامعه را تشکیل می‌دهد. در این مقاله تأکید بر بخش کشاورزی در استان اصفهان است و هدف آن بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی با ارزش محصولات کشاورزی و دامی تولید شده و مشخصاً در پی پاسخ به این پرسش است که آیا تغییر در سه شکل سرمایه اجتماعی، انسانی و فیزیکی موجب تغییر در ارزش محصولات کشاورزی و دامی می‌شود؟

به لحاظ مفهومی در متون توسعه، سرمایه فیزیکی<sup>۱</sup> به مجموعه ساخته‌های دست بشر مانند ماشین‌آلات، کارخانه‌ها، سازه‌ها و تجهیزات زیربنایی، ساختمان، زمین و غیره اطلاق می‌شود. سرمایه انسانی<sup>۲</sup> قابلیت‌ها و توانمندیهای انسانی مبتنی بر دانش، تخصص و مهارت است. سرمایه اجتماعی<sup>۳</sup> نیز دلالت بر مجموعه روابط، ارزشهای اخلاقی، شبکه‌ها، تعاملات، انجمنها و مؤسساتی دارد که به واسطه هنجارها و ارزشهای مشترک شکل گرفته و موجب گرمی اجتماع انسانی و تسهیل کنش متقابل اجتماعی می‌شود.

به اعتقاد پریتی (Pretty, 2003, 5)، به رغم اهمیتی که انجمنها و نهادهای محلی در ساماندهی فعالیتها و حیات اجتماعی جوامع داشته‌اند، در متون جدید توسعه کشاورزی و روستایی، نقش و سهم آنها مورد غفلت قرار گرفته است. سرمایه اجتماعی را می‌توان به مثابه رشته‌ای از تلاشها قلمداد کرد - از جمله سرمایه فرهنگی و انسانی - که هدف از آنها اصلاح یا غلبه بر ناتوانی الگوی متداول اقتصادی در ادغام و جای دادن عوامل غیربازاری در توجیه رفتار سیاسی و اقتصادی کنشگران است (ادواردز و فولی، ۱۳۸۴، ۳۸۱). سازوکارهای اجتماعی هنگامی خوب کار می‌کنند که وظایف جنبه کیفی داشته باشد و عقد قرارداد دشوار اما اصطکاک منابع بین اعضا محدود باشد. به نظر می‌رسد ناگزیر باید نتیجه بگیریم که جوامع فوق‌العاده نابرابر، محروم خواهند شد ولی ساختارهای مخدوش امتیازدهی و پاداش مادی، توان

---

1. Physical Capital  
2. Human Capital  
3. Social Capital

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

حاکمیت اجتماعی را در تسهیل روابط کیفی که سنگ بنای اقتصاد مدرن است، محدود می‌کند (باولز، ۱۳۸۴، ۳۶۷).

کاتونگی (Katungi, 2007) به نقل از افف<sup>۱</sup> توضیح داده است که شکل ساختاری سرمایه اجتماعی به وسیله تسهیل در انتشار اطلاعات و کارهای گروهی از طریق ایجاد نقشها، شبکه‌های اجتماعی و سایر ساختارهای اجتماعی، موجب کاهش هزینه مبادله می‌شود، درحالی که ابعاد شناختی سرمایه اجتماعی مردم را به سوی همکاری و تصمیمهای مشترک سوق می‌دهد.

ولز و همکارانش (Wolz et al., 2005) با تأکید بر دیدگاهی عملگرا، به عناصر ساختاری سرمایه اجتماعی سطح خرد پرداخته‌اند. به این ترتیب آنها سنجش سرمایه اجتماعی را محدود به عضویت فعال یا غیرفعال در سازمانهای رسمی نموده‌اند. کاتونگی (۲۰۰۷) نیز به دلیل قابل مشاهده بودن و به تبع آن، سنجش آسان و نقش مؤلفه‌های ساختاری در انتشار اطلاعات و سایر منابع اجتماعی (که وی آن را مرتبط با مطالعه خود دانسته است) در مفهوم سازی سرمایه اجتماعی، از ابعاد ساختاری بهره برده است. وی همچنین تأکید نموده که اکثر تعاریف سرمایه اجتماعی نیز از ابعاد ساختاری استفاده کرده‌اند و بر پایه شبکه‌های اجتماعی و اجزای آنها شکل گرفته‌اند. تأکید بر شبکه اجتماعی در مطالعه فافچمپس و مینتن (Fafchamps & Minten, 2001) نیز دیده می‌شود. آنها سرمایه اجتماعی را به عنوان ارتباطات تجاری که معامله‌گران بخش کشاورزی با یکدیگر دارند، در نظر گرفته‌اند. شبکه‌های اجتماعی، سازمانهای محلی و مشارکت سه عنصری هستند که در مطالعه سورینسون (Sorensen, 2000) به کار رفته‌اند. اُبراین (O'Brien, 2000) نیز بر جنبه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی تأکید کرده است. اسلانگن و همکارانش (Slangen et al., 2004) اعتماد به همتایان و اعتماد به دولت به عنوان ابعاد شناختی سرمایه اجتماعی را در کنار شاخص فساد دولتی، برای سنجش سرمایه اجتماعی به کار بردند. رید و همکارانش (Reid et al., 2000) نیز در کنار

---

1. Uphoff

پیوستگی اجتماعی - که آن را نشان‌دهنده سرمایه اجتماعی پنهان دانسته‌اند - اعتماد میان عاملان توسعه خارجی و اجتماع محلی را به عنوان یکی از عوامل مؤثر بر توسعه، مورد بررسی قرار داده‌اند.

در مجموع، مطالعاتی که نقش سرمایه اجتماعی را در توسعه بخش کشاورزی دیده‌اند، بیشتر بر جنبه‌های ساختاری آن، به ویژه شبکه‌های اجتماعی، متمرکز بوده‌اند، اما اعتماد نیز به عنوان یکی از مهمترین شاخصهای سرمایه اجتماعی مورد توجه بوده است. به علاوه، بیشتر مطالعات بر سطح خرد متمرکز بوده‌اند. به باور مندراس (۱۳۸۴ و ۷۸)، در جامعه دهقانی، خانواده واحدی اقتصادی است به گونه‌ای که بنیاد زندگی اقتصادی در داخل گروه خانوادگی سازماندهی می‌شود. به نظر مندراس، مدل‌های خانوادگی که از توزیع جوامع دهقانی پیروی می‌کنند، به مدل‌های ایدئولوژیک و قوانین رفتاری و جامعه‌پذیری تبدیل می‌شوند؛ یعنی همان چیزهایی که اشکال توسعه اقتصادی و اشکال ملی مدیریت واحدهای اقتصادی مدرن را توجیه می‌کنند. دیدگاه مندراس با توجه به سهمی که برای قدرت در جوامع دهقانی و نیز اهمیتی که برای روابط درونی و پیوند این روابط با بیرون قائل است، می‌تواند مورد توجه پژوهشگران سرمایه اجتماعی در جوامع روستایی قرار گیرد؛ زیرا سرمایه اجتماعی می‌تواند از طریق افزایش بازده کشاورزی و افزایش درآمد در توسعه بخش کشاورزی نقش داشته باشد. به نظر سورینسون (Sorenson, 2000) سرمایه اجتماعی می‌تواند از دو راه مشارکت فعال کشاورزان در طرح‌های توسعه‌ای و انتشار اطلاعات، توان دسترسی به اعتبار را افزایش دهد و توسعه بیشتر را موجب شود. اسلانگن و همکارانش (Slangen et al., 2004) نقش نهادهای اقتصادی، دولت و سرمایه اجتماعی را در توسعه بخش کشاورزی کشورهای اروپای شرقی و مرکزی بررسی نموده‌اند. آنها نشان دادند که محیط نهادی و سرمایه اجتماعی، عوامل بسیار مهمی در توضیح موفقیت بخش کشاورزی هستند. برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی از سه سنجه اعتماد به دولت، اعتماد به هم‌تایان و فساد دولتی استفاده شد. این مطالعه همچنین نشان داد که افزایش سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

داخلی، افزایش سهم بخش کشاورزی در اشتغال، افزایش میانگین رشد سالانه ارزش افزوده بخش کشاورزی به عنوان سهمی از تولید ناخالص داخلی با سرمایه اجتماعی و محیط نهادی رابطه دارند. مهمترین عوامل مؤثر بر موفقیت بخش کشاورزی شاخصهای اعتماد، آزادی اقتصادی، نبود فساد دولتی و بی طرفی دولت، تغییر در تولید ناخالص داخلی، اندازه زمینهای کشاورزی و بدهیهای عمومی بودند.

بخش کشاورزی جمهوری چک بارها از منظر رابطه‌اش با سرمایه اجتماعی بررسی شده است (ولز و همکارانش ۲۰۰۵؛ بورنسکوف و کلوپلکوا ۲۰۰۲؛ هادکوا و لوشتاک ۲۰۰۳). ولز و همکارانش (۲۰۰۵) سرمایه اجتماعی را در کنار زمین، نیروی کار و سرمایه (به عنوان عوامل مهمی که توسعه اقتصادی در سطح محلی، منطقه‌ای و ملی را توضیح می‌دهند) مورد توجه قرار داده‌اند. آنها با بررسی ۱۶۶ مزرعه نمونه در جمهوری چک و استفاده از رگرسیون چندگانه و تحلیل عاملی، نتیجه گرفتند که رفاه اقتصادی تولیدکنندگان کشاورزی با عضویت آنها در شبکه‌های رسمی و غیررسمی تبیین می‌شود. نتایج مطالعه حاکی از آن است که سرمایه اجتماعی به شکل عضویت و مشارکت فعال در سازمانهای چانه‌زنی دارای اثر مثبت معنی‌دار، اما اندک، بر درآمد ناخالص کشاورزی است. در عوض، عوامل سنتی تولید، یعنی زمین، نیروی کار، سرمایه و به دنبال آنها میزان تحصیلات مدیران مزارع (سرمایه انسانی)، بیشترین تأثیر را در متغیر وابسته، یعنی درآمد ناخالص کشاورزی داشته‌اند. بورنسکوف و کلوپکوا (Bjornskov & Chloupkova, 2002) نیز تأکید کرده‌اند سرمایه اجتماعی از طریق سازوکارهای دسترسی کشاورزان جمهوری چک به امکانات و تسهیلات مالی و اعتباری، استفاده مشترک از داراییها به خصوص اطلاعات و فراهم نمودن امکان همکاری بدون قراردادهای واضح و رسمی توانسته به توسعه کشاورزی در چک یاری رساند. رید و همکارانش (Reid et al., 2000) به بررسی اهمیت عواملی مانند گروه‌های ارتباطی و عاملان توسعه در موفقیت مداخلات توسعه کشاورزی در کشور مالی پرداخته‌اند. آنها با بهره‌گیری از تحقیقات گسترده کیفی مشخص نموده‌اند که مهمترین عامل در موفقیت مداخلات توسعه‌ای، درجه

پیوستگی اجتماعی است. موقعیت ساکنان یک اجتماع از نظر شرکت در انجمنها، گردهمایی در عبادتگاهها، ساختن یا نگهداری از زیرساخت‌های عمومی، زمینه مناسبی برای استفاده از سایر عوامل مانند عاملان توسعه کشاورزی و گروه‌های ارتباطی است.

گیپوناتیپو و ریمر (Geepu Nah Tiepoh & Reimer, 2004) سرمایه اجتماعی را در قالب روابط بازار، روابط بوروکراتیک، روابط ارتباطی و روابط طایفه‌ای در نظر گرفته‌اند. نتایج مطالعه آنها نشان داد که بین استفاده از سرمایه اجتماعی خانوار و درآمد خانوار رابطه معنی‌داری وجود دارد. استفاده از همه انواع سرمایه اجتماعی به طور مثبت بر درآمد خانوار اثر داشتند، به جز آن نوع از سرمایه اجتماعی که بر پایه روابط بوروکراتیک شکل گرفته بود. همچنین آنها به این نتیجه دست پیدا کرده‌اند که میان میزان درآمد خانوار و استفاده از اطلاعات و دانش، رابطه وجود دارد. در واقع سرمایه اجتماعی به شکل شبکه‌ای از روابط اجتماعی به گردش اطلاعات فنی و دانش کمک می‌کند و از این طریق موجب کاهش هزینه‌های مبادلات اقتصادی می‌شود. همچنین این شبکه‌ها به عنوان نهادهای مهمی در فرایند تولید، به توسعه و افزایش درآمد کمک می‌کنند.

اُبراین (۲۰۰۰) نیز سرمایه اجتماعی در روستاهای روسیه را پس از تغییرات اقتصادی در بخش کشاورزی بررسی نموده و نتیجه گرفته است که سرمایه اجتماعی خانوار و شبکه‌های فامیلی افزایش یافته است، اما آنها در فعالیتهای مربوط به روستا کمتر شرکت کرده‌اند. به عبارت دیگر، گرچه سرمایه اجتماعی درون‌گروهی در میان خانوارهای کشاورز افزایش یافته، اما سرمایه اجتماعی بین‌گروهی کاهش داشته است. نتیجه افزایش سرمایه اجتماعی درون‌گروهی در بخش کشاورزی روسیه، گسترش مشاغل خانوادگی و افزایش درآمد را به دنبال داشته است، درحالی که خانوارهای دارای سرمایه بین‌گروهی قویتر در نهایت درآمد بیشتری داشته‌اند. مطالعه احمدی فیروزجائی و همکارانش (۱۳۸۵) نشان می‌دهد چهار عامل مبادله اطلاعات با خارج از نظام اجتماعی، اعتماد به نهادها، میزان آگاهی و شبکه روابط رسمی به ترتیب مهمترین عوامل متمایزکننده دو گروه عضو و غیرعضو تعاونی تولید هستند. تعاونیهای



بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

تولید نیز به عنوان یک تشکل محلی، توانسته‌اند مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بین‌گروهی را در میان اعضای خود و در نتیجه، میزان همکاری و مشارکت برای اجرای برنامه‌های توسعه را افزایش دهند.

این مطالعات نشان می‌دهند که اولاً جوامع دارای سطح بالای مشارکت، شبکه‌های اجتماعی قوی و سازمانهای کارای محلی در موفقیت برنامه‌های توسعه‌ای و در نتیجه بهره‌وری و افزایش درآمد نقش دارند. ثانیاً اعتماد موجب تسهیل در دسترسی به منابع اعتباری، فراهم نمودن زمینه‌های همکاری و کاهش هزینه‌ها می‌گردد و بنابراین موجب افزایش قدرت تولید و رفاه کشاورزان می‌شود.

با بهره‌گیری از تجارب و یافته‌های نظری مربوط به سرمایه اجتماعی و بخش کشاورزی،

در مطالعه حاضر اهداف زیر دنبال می‌شود:

- بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی در بخش کشاورزی استان؛

- بررسی رابطه بین میزان سرمایه انسانی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی در بخش کشاورزی استان؛

- بررسی رابطه بین میزان سرمایه فیزیکی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی در بخش کشاورزی استان؛

- بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی با سرمایه انسانی در بخش کشاورزی استان؛

- بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی با سرمایه فیزیکی در بخش کشاورزی استان؛

- بررسی رابطه بین سرمایه فیزیکی با سرمایه انسانی در بخش کشاورزی استان.

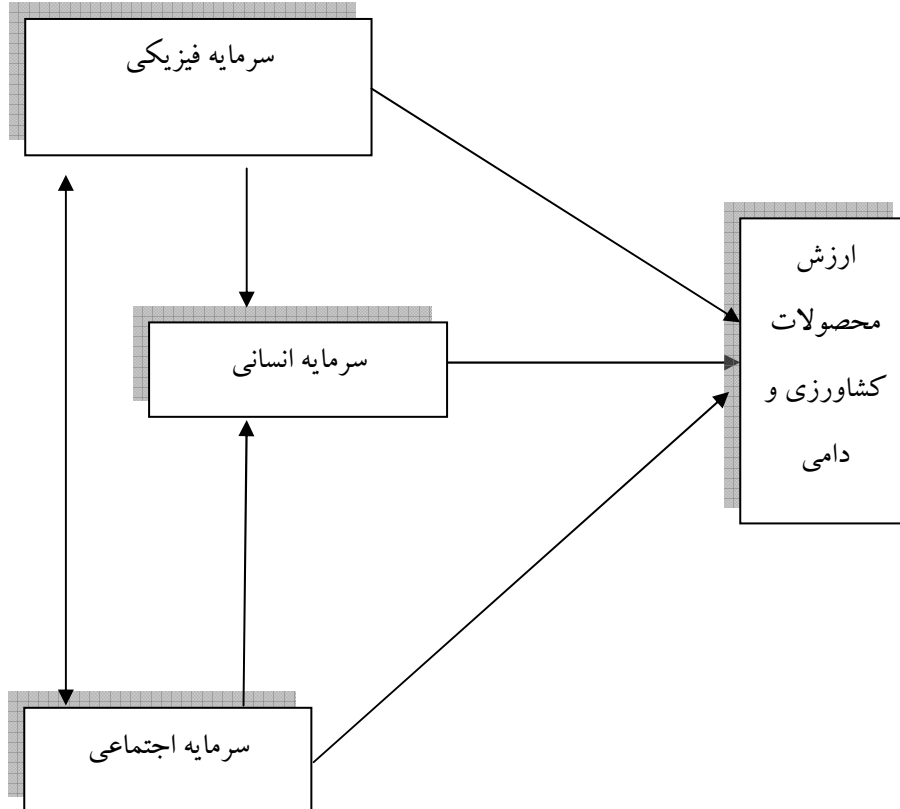
### چارچوب نظری

مرکز و محور سرمایه اجتماعی را باید در عنصر رابطه دید. این عنصر در جوامع و

اجتماعات روستایی و کشاورزی برخوردار از روابط قوی جمعی، به دلیل اقتضای شرایط

محیطی، معیشتی و حرفه‌ای، نمود بیشتری دارد. این روابط در بستری تاریخی و اجتماعی شکل گرفته و از دیرپایی قابل توجهی نیز برخوردارند؛ هرچند این دیرپایی و پایداری در بخشهایی که خصلت ذهنی و ایستاری دارند، از قوت و صلابت بیشتری برخوردار است. متون مربوط به سرمایه اجتماعی به دلیل پیچیدگی و چندبُعدی بودن سازه سرمایه اجتماعی، هر کدام بر بعد و جنبه‌ای از این سرمایه تأکید نموده‌اند به گونه‌ای که مطالعات تجربی انجام شده در بخش کشاورزی، که در فصل قبل مورد بررسی قرار گرفته‌اند، از برخی از این ابعاد برای سنجش و تحلیل وضعیت سرمایه اجتماعی استفاده کرده‌اند. در این باره، سرمایه اجتماعی بر مبنای عنصر رابطه‌ای با متغیرهای اعتماد در اشکال اعتماد بین فردی، نهادی و اعتماد به دولت؛ عنصر هنجارها با متغیرهای عام‌گرایی، جمع‌گرایی، انسجام اجتماعی، وابستگی به دولت و رضایت اجتماعی؛ عنصر شناختی با متغیرهای ارزشهای اخلاقی و آگاهی؛ عنصر کنشی با متغیرهای عضویت و مشارکت انجمنی و عنصر ساختاری با متغیرهای میزان تعاملات اجتماعی مورد توجه قرار گرفته و در پرتو مباحث مفهومی و نظری مطرح شده‌اند. همچنین یافته‌های پژوهشهای تجربی انجام شده در حوزه مباحث مربوط به نقش سرمایه اجتماعی در بخش کشاورزی، رابطه متعامل بین اشکال سرمایه را در بخش کشاورزی و نقش و تأثیر آنها را در تولید و کارایی (ارزش محصولات کشاورزی و دامی) در این بخش مورد توجه قرار داده‌اند. در نتیجه، سازه‌های تشکیل دهنده مدل تحقیق عبارتند از: سرمایه اجتماعی، سرمایه انسانی و سرمایه فیزیکی به عنوان متغیرهای مستقل مدل و ارزش کل محصولات کشاورزی و دامی نیز به عنوان متغیر وابسته مدل. مدل زیر ارتباط بین اشکال سرمایه را در تولید و کارایی (ارزش محصولات کشاورزی و دامی) بخش کشاورزی در قلمرو مورد مطالعه نشان می‌دهد.

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....



شکل ۱. مدل نظری تحقیق

### روش تحقیق

تحقیق حاضر در سطوح توصیفی<sup>۱</sup> و تبیینی<sup>۲</sup> انجام گرفته است. روش تحقیق مورد استفاده پیمایشی<sup>۳</sup> توصیفی و ربطی می باشد. برای جمع آوری داده های تحقیق از ابزار پرسشنامه استفاده شده است. به منظور تعیین اعتبار<sup>۴</sup> و روایی<sup>۵</sup> پرسشنامه و رفع نواقص احتمالی، با توجه به متغیرهای لحاظ شده در مدل، پرسشنامه اولیه تهیه و پیش آزمون<sup>۶</sup> پرسشنامه صورت گرفته است

1. Descriptive
2. Explanational
3. Survey
4. Validity
5. Reliability
6. Pretest

و در نهایت، پس از رفع ایرادات و تعیین اعتبار و روایی پرسشنامه از حیث صوری و آماری، پرسشنامه نهایی تحقیق آماده شده که با بهره‌گیری از مجموعه‌ای از پرسشگران ماهر و با تجربه، داده‌های تحقیق از جامعه آماری منتخب جمع‌آوری گردید. پس از پردازش داده‌ها در قالب نرم‌افزار Spss، برای بررسی و آزمون روابط بین متغیرها با توجه به سطح سنجش متغیرها، از آزمون همبستگی پیرسون، آزمون F و معادله رگرسیون خطی استفاده شده است.

جامعه آماری تحقیق را کشاورزان بالای ۱۸ سال ساکن در روستاهای استان اصفهان تشکیل می‌دهند. هر کدام از افرادی که در هنگام تکمیل پرسشنامه در مرحله عملیات میدانی در محل حاضر بودند، واحد آماری مطالعه را تشکیل دادند. در نتیجه در درجه نخست، تمامی روستاهای استان به عنوان جامعه آماری مورد پژوهش تلقی شدند که پس از طبقه‌بندی روستاها با استفاده از داده‌های آماری موجود در سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن (۱۳۸۵)، به روش مطبق و خوشه‌ای طی مراحل زیر، نمونه‌های آماری که معرف کل استان بودند انتخاب شدند.

- بر مبنای مناطق آب و هوایی استان، که نوع و کم و کیف فعالیت‌های کشاورزی نیز از آن تبعیت می‌کند، استان به سه بخش: خشک و بیابانی، دشت و کوهستانی و کوهپایه‌ای تقسیم شد.

- سپس از بخش خشک و بیابانی، شهرستان‌های: اردستان، اصفهان، آران و بیدگل، نطنز و نایین؛ از بخش دشت، شهرستان‌های: گلپایگان و نجف‌آباد و از بخش کوهستانی و کوهپایه‌ای، شهرستان‌های: شهرضا، چادگان و فریدن و داران انتخاب شدند.

- با توجه به بخشها و دهستان‌های هر شهرستان و نیز روستاهای تحت پوشش هر دهستان، از هر دهستان روستاهایی انتخاب شدند. در مجموع، ۴۳ روستا به عنوان جامعه آماری مورد بررسی انتخاب گردیدند.

- این روستاها ۱۲۴۴۸ خانوار روستایی را تحت پوشش دارند که با استفاده از فرمول کوکران (سرایی، ۱۳۷۸) به شرح زیر، حجم نمونه برآورد شده است:

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

$$n = \frac{N \cdot t^2 \cdot p \cdot q}{N \cdot d^2 + t^2 \cdot p \cdot q}$$
$$n = \frac{12448 \times 1.96^2 \times 0.5 \times 0.5}{12448 \times 0.035^2 + 1.96^2 \times 0.5 \times 0.5} = 737$$

- سپس به نسبت خانوارهای سه منطقه یاد شده، کار تخصیص نمونه‌ها انجام شد. از آنجا که بر مبنای مشاهدات میدانی انجام شده در روستاهای استان، روستاهای مناطق خشک و بیابانی در قیاس با روستاهای مناطق کوهستانی، جمعیت کشاورز بیشتری را در خود داشتند، نسبت نمونه‌های تخصیص یافته به این منطقه بیشتر از منطقه کوهستانی، در نظر گرفته شد.

### نتایج و بحث

ارزش مجموع محصولات کشاورزی تولیدی و دامی، براساس گفته‌های کشاورزان، برحسب ارزش ریالی میزان تولید محصولات کشاورزی و دامی در سال ۱۳۸۸ مورد سنجش قرار گرفت. پس از طبقه‌بندی ارزش مجموع محصولات کشاورزی تولیدی و دامی مشخص شد که ۲۸/۸ درصد افراد، کل ارزش محصولات کشاورزی تولیدی و دامی (درآمد) خود را کمتر از یک میلیون، ۱۹/۴ درصد بین یک تا دو میلیون، ۱۵/۸ درصد بین دو تا سه میلیون، ۹/۶ درصد بین سه تا چهار میلیون، ۵/۱ درصد بین چهار تا پنج میلیون، ۳/۹ درصد بین پنج تا شش میلیون و ۱۸/۴ درصد شش میلیون و بیشتر عنوان داشته‌اند. میانگین کل ارزش محصولات کشاورزی تولیدی و دامی سالانه ۳۸۶۱۰۰۰، میانه آن ۲۰۰۰۰۰۰ و انحراف استاندارد آن ۶۰۲۸ است.

سرمایه انسانی از ترکیب نمرات (رتبه‌های) متغیرهای وضعیت تحصیلی پاسخگویان، برخورداری از مهارت و داشتن مشاغل دیگر در کنار حرفه کشاورزی مورد سنجش قرار گرفت. میزان سرمایه انسانی ۲۶/۸ درصد افراد مورد مطالعه، خیلی کم، ۳۶/۵ درصد کم، ۲۱/۱ درصد متوسط، ۱۰/۸ درصد زیاد و فقط ۴/۸ درصد خیلی زیاد بوده است. میانگین سرمایه انسانی ۷/۱، میانه آن ۵ و انحراف معیار آن ۷/۱۴ می‌باشد.

## اقتصاد کشاورزی و توسعه - سال بیستم، شماره ۷۹

سرمایه فیزیکی در اینجا دلالت بر زمین در اختیار دارد که در قالب میزان زمین آبی، زمین دیم و باغها مورد سنجش قرار گرفت. میزان سرمایه فیزیکی ۴/۱ درصد افراد مورد مطالعه، خیلی کم، ۱۵/۳ درصد کم، ۴۰/۴ درصد متوسط، ۱۴/۷ درصد زیاد و ۲۵/۵ درصد خیلی زیاد بوده است. میانگین سرمایه فیزیکی ۳۳۹۳۴، میانه آن ۲۰۰۰ و انحراف معیار آن ۱۰۰۶۹۸ می باشد.

سرمایه اجتماعی از ترکیب متغیرهای اعتماد اجتماعی روستاییان به یکدیگر، اعتماد نهادی، اعتماد به مأموران دولتی، عدم وابستگی به دولت (خود اتکایی)، انسجام و اتحاد در سطح روستا، تعاملات و بده‌بستان روستاییان، مشارکت عملی روستاییان، تمایل به کار جمعی، عضویت و همکاری انجمنی، عام‌گرایی، رضایت از زندگی و عرق روستایی، رواج ارزشها و هنجارهای اخلاقی در شکل‌های مثبت و منفی آن مورد سنجش قرار گرفت. میزان سرمایه اجتماعی ۶ درصد افراد مورد مطالعه، خیلی کم، ۱۲/۳ درصد کم، ۵۹/۲ درصد متوسط، ۱۸/۳ درصد زیاد و ۴/۲ درصد خیلی زیاد بوده است. میانگین سرمایه اجتماعی ۷۳/۳۶، میانه آن ۷۳/۳۴ و انحراف معیار آن ۹/۷۴ می باشد.

### نتایج بررسی روابط بین متغیرها

در جدول ۱ نتایج آماری مربوط به آزمون فرضیه‌های تحقیق، که با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون انجام شده، نشان داده شده است.

جدول ۱. نتایج آزمون همبستگی پیرسون بین متغیرهای تحقیق

متغیر	ارزش محصولات	سرمایه اجتماعی	سرمایه انسانی
سرمایه اجتماعی	۰/۱۶ ۰/۰۰۰	-	۰/۲ ۰/۰۰۰
سرمایه انسانی	۰/۱۴ ۰/۰۰۰	-	-
سرمایه فیزیکی	۰/۵ ۰/۰۰۰	۰/۰۲ ۰/۵۹۲	۰/۱۱ ۰/۰۰۳

مأخذ: یافته‌های تحقیق

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

آزمون همبستگی محاسبه شده بین دو متغیر سرمایه اجتماعی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی در جامعه مورد بررسی برابر با  $0/16$  است که در سطح اطمینان  $99\%$  معنادار می‌باشد. با توجه به مثبت بودن همبستگی محاسبه شده، با افزایش سرمایه اجتماعی می‌توان انتظار افزایش در میزان تولید و ارزش محصولات کشاورزی و دامی را داشت. آزمون همبستگی بین دو متغیر سرمایه انسانی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی برابر با  $0/14$  است که در سطح اطمینان  $99\%$  معنادار می‌باشد. با توجه به مثبت بودن همبستگی محاسبه شده، با ارتقای سرمایه انسانی می‌توان انتظار افزایش در میزان تولید و ارزش محصولات کشاورزی و دامی را داشت. همبستگی محاسبه شده بین دو متغیر سرمایه فیزیکی و ارزش محصولات کشاورزی و دامی برابر با  $0/5$  است که در سطح اطمینان  $99\%$  معنادار است. همبستگی محاسبه شده بین دو متغیر سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی برابر با  $0/2$  است که در سطح اطمینان  $99\%$  معنادار می‌باشد و با توجه به مثبت بودن این ضریب، با ارتقای سرمایه اجتماعی می‌توان انتظار افزایش در میزان سرمایه انسانی را در جامعه مورد بررسی داشت. ضریب همبستگی بین دو متغیر سرمایه فیزیکی و سرمایه اجتماعی در جامعه مورد بررسی برابر با  $0/02$  محاسبه شد که به لحاظ آماری معنادار نیست. ضریب همبستگی بین دو متغیر سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی برابر با  $0/11$  است که در سطح اطمینان  $99\%$  معنادار می‌باشد. با توجه به مثبت بودن این ضریب، با بهره‌مندی بیشتر از سرمایه فیزیکی انتظار برخورداری بیشتر از سرمایه انسانی وجود دارد.

#### بررسی مدل نظری تحقیق

با توجه به سطح سنجش متغیرهای مدل، برای آزمون و بررسی مدل نظری تحقیق، از تحلیل رگرسیونی استفاده شده است (جدول ۲).

جدول ۲. نتایج تحلیل رگرسیون خطی چند گانه بین متغیرها

متغیر	ضریب استاندارد نشده (b)	ضریب استاندارد شده (Beta)	آماره t	سطح معنی داری
عرض از مبدأ	۲۶۴۸/۱۱		۱/۸۸	۰/۰۶
سرمایه فیزیکی	۶۴/۴۰	۰/۴۸	۳/۳۲	۰/۰۰۱
سرمایه اجتماعی	۰/۰۲۸	۰/۱۳	۱۵/۳۱	۰/۰۰۰
سرمایه انسانی	۵۱/۶۵	۰/۰۶	۱/۹۴	۰/۰۵
Sig=۰/۰۰۰ F=۸۹/۰۶۶ t=۰/۵۲ R <sup>2</sup> =۰/۲۷۴ $\bar{R}^2$ =۰/۲۷				

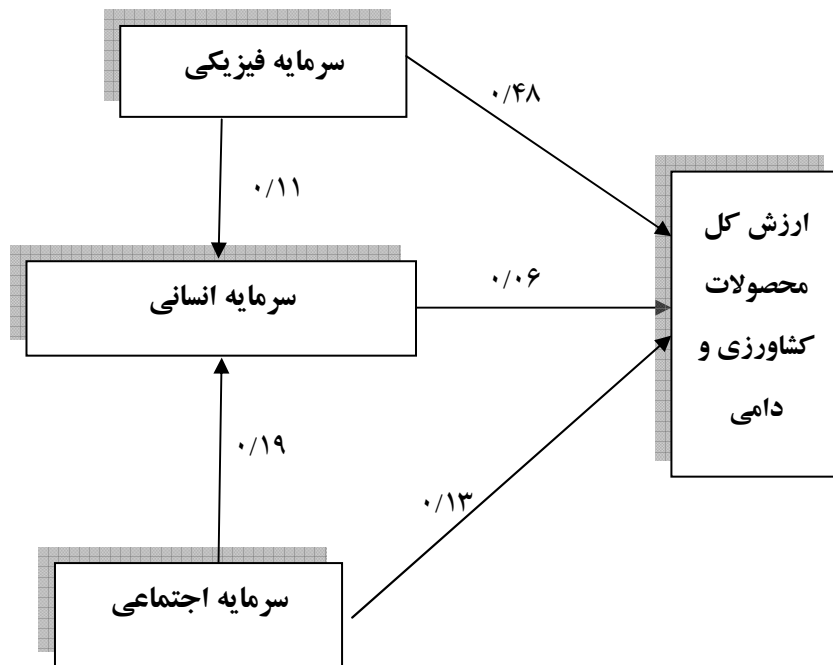
مأخذ: یافته‌های تحقیق

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد که با توجه به مقدار آماره F و معنی داری آن در سطح اطمینان بالای ۹۹ درصد، معادله رگرسیون معتبر و نتایج آن قابل تحلیل است. ضریب همبستگی چند گانه (F) برابر با ۰/۵۲ می‌باشد. R<sup>۲</sup> برابر ۰/۲۷ است که به معنای تبیین ۲۷ درصد واریانس متغیر به وسیله متغیرهای سرمایه فیزیکی، اجتماعی و انسانی می‌باشد. با توجه به ضرایب استاندارد شده متغیرهای معادله، ملاحظه می‌شود که متغیر سرمایه فیزیکی با ضریب ۰/۴۸ نقش اول را دارد و دو متغیر سرمایه اجتماعی و انسانی به ترتیب با ضرایب ۰/۱۳ و ۰/۰۶ در مراتب بعدی قرار می‌گیرند.

مدل تحلیلی - تجربی نهایی تحقیق (شکل ۲) و جدول ۳ آثار مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل را بر متغیر وابسته نشان می‌دهند. همان گونه که مشاهده می‌گردد، بیشترین تأثیر در متغیر وابسته مربوط به سرمایه فیزیکی می‌باشد و کمترین آن مربوط به سرمایه انسانی است. سرمایه فیزیکی و سرمایه اجتماعی به دو صورت مستقیم و غیرمستقیم بر متغیر وابسته اثر دارند.



بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....



شکل ۲. مدل تحلیلی - تجربی نهایی تحقیق

جدول ۳. آثار مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

متغیر	نوع اثر	مقدار تأثیر	تأثیر کل
سرمایه فیزیکی	مستقیم	۰/۴۸	۰/۵
	غیر مستقیم	۰/۰۰۷	
سرمایه اجتماعی	مستقیم	۰/۱۳	۰/۱۴
	غیر مستقیم	۰/۰۱	
سرمایه انسانی	مستقیم	۰/۰۶	۰/۰۶
	غیر مستقیم	-	

مأخذ: یافته‌های تحقیق

### نتیجه گیری و پیشنهاد

وضعیت و شرایط روستاها و به تبع آن، خانوارهای روستایی، به عنوان کلیدی ترین واحد در اجتماعات روستایی، امروزه بسیار متفاوت با گذشته است. این خانوارها محاط در زمینه های تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در مقیاسهای ناحیه ای، ملی و جهانی هستند. بی تردید خانوارهای روستایی به منظور حفظ و بقای خود از تمامی راهبردهای ممکن برای بقا استفاده کرده و مساعی خود را معطوف به سازگاری و بهره گیری از این شرایط کرده اند. این تلاش در قالب مناسبات اجتماعی در عرصه های خصوصی و عمومی حیات اجتماعی در ازمنه های مختلف تاریخی تجلی پیدا کرده است. در پایداری این مناسبات، به ویژه در بخش کشاورزی، توجه به جنبه های اجتماعی و فرهنگی جوامع روستایی در قالب حفظ و رعایت روابط اجتماعی، ارزشها و هنجارهای اجتماعی و فرهنگی، که سازنده سرمایه اجتماعی هستند، نقش کلیدی دارد.

نظام بهره برداری غالب در حوزه مورد مطالعه، نظام بهره برداری خرده مالکی و بهره برداری در واحدهای کوچک است؛ نظامی که پیوسته در حال خرد شدن است، "زیرا عوامل اصلی آن یعنی: جمعیت، فقر روستایی، بیکاری، بزرگ تر شدن شهرها و تبدیل روستا به شهر، ناپایداری اقتصاد خرد، نگرش خاص جامعه به زمین به عنوان سرمایه گذاری سودآور و ارث، همچنان به قوت خود باقی هستند" (نجفی و زاهدی، ۱۳۸۴، ۸۳). کوچکتر شدن نظام بهره برداری فقط به ناپایداری اقتصادی و بهره وری پایین نمی انجامد بلکه در ناپایداری اجتماعی و تنزل روابط اجتماعی و سرمایه اجتماعی جامعه روستایی نیز تأثیر می گذارد. علاوه بر این، تداوم چرخه مهاجرت، که در حوزه مورد مطالعه صورت بسیار مسلم و مشخصی داشته، خود مزید بر علت بوده به گونه ای که گاهی محقق و گروه او را برخلاف اطلاعات جمعیتی معتبر، با روستایی تقریباً خالی از سکنه مواجه کرده است. در نتیجه، جامعه روستایی امروز ایران در پی تغییرات

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

ساختاری و تجربه تحرک اجتماعی<sup>۱</sup> و جغرافیایی<sup>۲</sup> نظام قدرت، دستخوش تغییراتی شده است به گونه‌ای که صاحبان قدرت و رؤسایی که در گذشته از توان بسیج و مشارکت دادن روستاییان (هرچند در قالب شبکه‌ای از پیوندهای نامتقارن) بهره‌مند بودند غایب شده و یا نفوذ و قدرت خود را از دست داده‌اند. در واقع قدرت صورت خرد شده و متکثر پیدا کرده که این امر فرایند توسعه نهادی روستایی را دچار مشکل کرده است؛ البته این به معنای بازگشت به رابطه نامتقارن و نابرابر قدرت گذشته نیست، بلکه به معنای پیدا کردن سازوکاری برای تحقق هم‌افزایی قدرت و توانهای بالقوه و بالفعل پراکنده و خرد شده برای نیل به اهداف توسعه‌ای مهمتر است. تحقق این امر تنها در پرتو تقویت سرمایه اجتماعی و بهره‌گیری مؤثر و کارا از این سرمایه است که اقتصاددانان از آن به عنوان سیمان و ملات جوامع و دیگر صاحب‌نظران از آن به مثابه نوش‌دارویی برای رفع مشکلات یاد می‌کنند.

مهاجرت روستاییان با ویژگیهای مطرح‌شده، بیشترین تأثیر را در ایجاد اختلالات رابطه‌ای دارد که موجب فرسایش سرمایه اجتماعی می‌شود؛ زیرا مهاجرت موجب قطع روابط در مقیاسهای طولی (نسلی) و عرضی (حیات اجتماعی) می‌شود.

به هر روی، افزایش بهره‌وری مستلزم وجود اشکال مختلف سرمایه همچون سرمایه طبیعی، انسانی و اجتماعی است. پرواضح است که در خیلی از عرصه‌های فضایی و مناسبات اجتماعی، حضور سه شکل سرمایه به صورت توأمان امکان‌پذیر نیست که در این صورت

---

۱. در بررسی انجام شده در این تحقیق در پاسخ به این پرسش که آیا از نزدیکان شما، مانند برادر، خواهر، فرزندان و دیگر اقوام نزدیک، افرادی در شهر ساکن هستند؟ ۸۰ درصد پاسخگویان پاسخ مثبت (بلی) داده‌اند که حکایت از تحرک اجتماعی و شکسته شدن ساختار بسته اجتماعات روستایی دارد.

۲. به لحاظ تمایل به تحرک جغرافیایی در قالب مهاجرت نیز پاسخگویان در پاسخ به این پرسش که چقدر تا به حال به فکرتان خطور کرده و یا تصمیم گرفته‌اید که از این روستا مهاجرت کنید و خلاص شوید؟ ۶۲ درصد پاسخ کم و خیلی کم داده‌اند و مابقی یعنی ۳۸ درصد به این پرسش باز پاسخ مثبت در قالب گزینه‌های خیلی زیاد، زیاد و گاهی داده‌اند که نشان از عرق و تعلق نه چندان قوی نسبت به روستا دارد.

اشکال سرمایه درصدد جبران کاستیهای دیگر اشکال بر می آیند که حاصل کار، افزایش جوامعی است که از سطحی از بالندگی برخوردارند. در جامعه روستایی ایران به خصوص در حوزه مورد مطالعه، در بخشهایی از استان از حیث سرمایه طبیعی، وضعیت چندان مناسبی وجود ندارد که مشخصه بارز آن را باید در درجه نخست، در کمبود آب و خاک نسبتاً نامطلوب دید. از طرفی، سرمایه انسانی جامعه روستایی به دلیل پایین بودن سطح آموزش، مهارت و مسئله مهاجرت (به ویژه اینکه مهاجرت روستایی از خصوصیت سنجه‌گزینی برخوردار است) در سطح چندان مطلوبی قرار ندارد. حدود ۳۰/۵ درصد بهره‌برداران روستایی بی‌سوادند و با بهره‌وری و اصول آن آشنایی ندارند. با پایین بودن سرمایه انسانی، اصولاً سرمایه اجتماعی بین گروهی نیز در سطح پایین قرار خواهد گرفت که این امر در نهایت، به بهره‌وری پایین می‌انجامد.

پذیرش برنامه‌ریزی یکپارچه و همه‌جانبه توسعه روستایی با ویژگی مشارکتی و پایداری، مستلزم وجود قابل توجه سرمایه اجتماعی بین گروهی است، در حالی که در جامعه روستایی، همچنان غلبه با سرمایه اجتماعی درون گروهی است.

تجربه برنامه‌ریزی در جامعه روستایی ایران نشان می‌دهد که نگاه غالب، مداخله دولت در جامعه روستایی است که پیامد آن را باید در وابستگی روستاییان به دولت دید که خود مخل و فرساینده سرمایه اجتماعی است. محصول این فرسایش در مقیاس جامعه‌ای آن، تأثیر منفی بر روابط اجتماعی در مقیاسهای دور و نزدیک است و مهمتر از آن، از بین رفتن اعتماد نهادی و به خصوص اعتماد به نهاد دولت می‌باشد؛ چراکه دولت به دلیل محدودیتها، تنگناها و کاستیهای مدیریتی، توانایی پاسخگویی به مطالبات جامعه روستایی را ندارد که نتیجه آن را باید در عدم دستیابی به اهداف تعریف شده در برنامه‌های توسعه‌ای روستایی دید.

با توجه به یافته‌های مطالعه حاضر، پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

- تمرکززدایی و تفویض قدرت به سازمانهای محلی، مشارکت مردم، کیفیت خدمات و ارزیابی عملکرد، حیات عمومی روشمند، ظرفیت‌زایی اجتماعی، مکمل بودن دولت با سازمانهای مردم‌نهاد و بخش خصوصی، در حفظ و تولید سرمایه اجتماعی نقش مهمی دارند.

بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

- پایا نبودن خدمات دولتی موجب بی‌اعتمادی می‌شود. گواه این مدعا برخی از طرحها و کارهای نیمه‌تمام و وعده‌هایی است که محقق نشده‌اند؛ لذا باید به رفع این مشکلات پرداخت.

- وجود همگنی و هماهنگی مناسب بین مجموعه‌های رسمی موجود در بین روستاها در ایجاد اعتماد به مأموران دولتی و نیز اعتماد نهادی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. یافته‌ها و به خصوص مشاهدات و گفتگو با روستاییان حتی مسئولان روستایی، تأکید بر وجود ناهمگنی و نبود هماهنگی لازم بین مجموعه‌های رسمی داشت که این مسئله فرساینده سرمایه اجتماعی است. این وضعیت با عنایت به این نکته که اختلافات و منازعات طایفه‌ای گذشته در روستاها، در دوره جدید خود را در قالب دسته‌بندی‌های سیاسی مرسوم در جامعه باز یافته است، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

- حمایت از بخش داوطلبانه، گروه‌های همیاری و خودیار و نیز دفاع از راهبردی مشارکتی‌تر و از پایین به بالای توسعه که با حمایت از سازمانهای افراد فقیر می‌تواند به‌شکلی ظرفیت‌سازی کند و بر این سازمانها تأثیر مثبت بگذارد و ارتقای سرمایه اجتماعی را موجب شود.

- برخی از متفکران، میزان سرمایه اجتماعی را مرتبط با ویژگیهای فردی و حتی آن را را مهمتر از ساختارهای کلان می‌دانند. در این نگاه، سرمایه اجتماعی با ظرفیت افراد برای همکاری و احساس وظیفه ایجاد شده به دلایل مذهبی، سیاسی یا اخلاقی مرتبط می‌باشد. آنها معتقدند که سرمایه اجتماعی قویاً با کیفیت انگیزه‌های کنشگران ارتباط دارد؛ انگیزه‌هایی که از طریق فرایند جامعه‌پذیری و تجربه سهم شدن با دیگران حاصل می‌شود، مانند: آمادگی برای مبادلات اجتماعی، شرکت در فعالیتهای داوطلبانه، کنشهای جمعی، دگرخواهی، گذشت و بخشش در مقیاس فردی. با بسط و گسترش این ویژگیها از طریق فرایندهای جامعه‌پذیری مناسب و آموزش و پرورش کارا می‌توان به تقویت سرمایه اجتماعی کمک نمود.

## منابع

۱. احمدی فیروزجائی، علی و همکاران (۱۳۸۵)، مقایسه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کشاورزان عضو و غیرعضو تعاونی‌های تولید روستایی، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۲۳، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توان بخشی.
۲. ادواردز، رابرت و مایکل فولی (۱۳۸۴)، جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی فراتر از آراء پاتنام: کتاب سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
۳. باولز، ساموئل (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی حکمرانی و جامعه: کتاب سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
۴. پاتنام، روبرت (۱۳۸۴)، جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی: کتاب سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
۵. سرایی، حسن (۱۳۸۷) روش نمونه‌گیری، تهران: انتشارات سمت.
۶. مرکز آمار ایران (۱۳۸۶)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان اصفهان، تهران: مرکز آمار ایران.
۷. مندراس، هانری (۱۳۸۴)، جوامع دهقانی عناصر یک نظریه دهقانی، ترجمه پیروز ایزدی، تهران: وزارت جهاد کشاورزی، مرکز تحقیقات و مسائل روستایی.
۸. نجفی، غلام‌علی و شمس‌السادات زاهدی (۱۳۸۴)، مسئله پایداری در کشاورزی ایران، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۶(۲).
9. Bjornskov, Ch. and J. Chloupkova (2002), Gould social capital help Czech agriculture?, *Agricultural Economics*, 48(6): 245-249.

..... بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی .....

10. Coleman, J. (1988), Social capital in the creation of human capital, *American Journal of Sociology*, 94.
11. Fafchamps, M. and B. Minten (2001), Social capital and agricultural trade, *American Journal of Agricultural Economics*, 83(3): 68-685.
12. Geepu Nah Tiepoh, M. and B. Reimer (2004), Social capital, information flows, and income creation in rural Canada: a cross-community analysis, *Journal of Socio-Economics*, 33: 427-448.
13. Hudeckova, H. and M. Lostak (2003), Social capital in the change of the Czech agriculture, *Agricultural Economics*, 49(7): 301-309.
14. Katungi, E. M. (2007), Social capital and technology adoption on small farms: the case of banana production technology in Uganda, Ph.D. Thesis, Department of Agricultural Economics, Extension and Rural Department, University of Pretoria, South Africa.
15. Lyon, F. (2000), Trust, networks and norms: the creation of social capital in agricultural economies in Ghana, *World Development*, 28(4): 663-681.
16. North, D. (1995), Institutions, institutional change and economic performance, New York: Cambridge University Press.
17. O' Brien, David J. (2000), Social capital community development in rural Russia, online: [Http://poverty.worldbank.org](http://poverty.worldbank.org).
18. Pretty, J. N. (2002), Agri-culture: reconnecting people, land and nature, London: Earthscan.

19. Reid, C. et al. (2000), Understanding social capital, agricultural extension in Mali: trust and social cohesion, World Bank, Social capital Institute, Working Paper, No. 22.
20. Slangen, Louis H. G., G. Cornelis Van Kooten and P. Suchanek (2004), Institutions, social capital and agricultural change in Central and Eastern Europe, *Journal of Rural Studies*, 20: 245-256.
21. Sorenson, C. (2000), Social capital and rural development: a discussion of issues, World Bank, Social capital Institute, Working Paper No. 10.
22. Stiglitz Josef, E. (2000), Formal and informal institutions in social capital, a multifaceted perspective, The World Bank, Washington.
23. Turner, H. J. (2000), The formation of social capital in: Social capital, a multifaceted perspective, Eds Partha Dasgupta and Ismail Serageldin, The World Bank, Washington D.C.
24. Wolz, A., J. Fritsch and K. Reinsberg (2005), The impact of social capital on agricultural income among corporate farms in the Czech Republic, Paper presented at the 11<sup>th</sup> Congress of the EAAE (European Association of Agricultural Economists), The Future of Rural Europe in a Global Agri-Food System? Copenhagen, Denmark: August 24-27, 2005.